

İzmir'de 2011-2018 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Mezar Açma İşlemlerinin Hukuki ve Adli Antropolojik Esaslara Uygunluk Açısından Değerlendirilmesi[†]

Bahar DEMİRCİ YETİK^{1*}, Mehmet SAĞIR²

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Fizik Antropoloji Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE

² Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Ankara/TÜRKİYE

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Bahar Demirci Yetik

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Antropoloji Anabilim Dalı, Fizik Antropoloji Bilim Dalı

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

Sıhhiye Ankara, TÜRKİYE

E-posta: bahar-0719@hotmail.com

Alındı/Received: 11 Ekim / October 2019

Düzeltildi/Revised: 21 Kasım / November 2019

Kabul/Accepted: 17 Aralık / December 2019

Yayımlandı/Published: 20 Aralık / December 2019

Öz

Gömülmüş bir cesedin postmortem muayene için mezardan çıkartılması işlemine “Mezar Açma” veya “Feth-i Kabir” denir. Türkiye’de mezar açma, ceza soruşturma veya kovuşturması sırasında sık uygulanmayan, oldukça önemli bir işlemdir. Bu işleme ihtiyaç duyulmasının nedenleri arasında; ölü muayenesi yapılmadan ve defin ruhsatı düzenlenmeden gömülme, şüpheli ölüm-zehirlenme ile hekim hatası-ihmal iddiaları sayılabilir. Bu çalışmayla İzmir’de 2011-2018 yılları arasında otopsi yapılan ceza soruşturma ve kovuşturmalarna yönelik mezar açma işlemlerinin, hukuki ve adli antropolojik esaslara uygunluk açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda, Adli Tıp Kurumu İzmir Grup Başkanlığı Morg İhtisas Dairesi’nce otopsi yapılan olguların mezar açma tutanakları değerlendirilmiştir. Çalışmamızda 42 erkek (%63,6) ve 24 kadın (%36,4) olmak üzere 66 olgu yer almaktadır. Postmortem süre ortalama 364,93 gün olarak hesaplanmıştır. Mezar açma nedenlerinde en yüksek oran % 45,5 ile (n=30) “ölü muayenesi-otopsi yapılmadan ve defin ruhsatı düzenlenmeden gömülme”dir. 4 (%6,1) olguda cesetlerin tamamen iskeletleştiği tespit edilmiştir. Mezar açma işlemlerinde, cesetlerin çıkartılması ve gerekli delillerin toplanması bir ekip işidir. Her olgunun kendine has özellikleri olmakla birlikte, hepsinde ortak bazı prensiplerin uygulanması ve ihtiyaç durumuna göre farklı alanlarda uzman kişilerin bilgi ve tecrübelerinden faydalanılması gerektiği, özellikle iskelet incelemelerinde adli antropoloji uzmanının görüş, öneri ve katkılarının yapılan incelemeye büyük değer katacağı düşüncesindeyiz.

Anahtar Sözcükler: Mezar açma, otopsi, adli antropoloji

Giriş

Herhangi bir ölüm olayında; kişinin ölümünün tıbben ve hukuken ortaya konulmasının yanı sıra ölüm nedeninin ortaya çıkarılması amacıyla cesedin muayene

[†] Bu makale, Bahar Demirci Yetik’in doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Evaluation of the Exhumation Process Conducted in İzmir Between 2011-2018 in Terms of Compliance with Legal and Forensic Anthropological Principles

Abstract

Taking out a buried corpse from the grave for postmortem examination is called “Exhumation”. Exhumation is a very important procedure, which is not performed frequently during criminal investigation or prosecution in Turkey. Forensic reasons that require this procedure include burial without a burial license, new evidence obtained after burial and suspicion of murder, identification of the deceased person or insufficient initial autopsy results. The aim of this study is to evaluate the exhumation procedures for criminal investigations and prosecutions carried out in İzmir, Turkey between 2011 and 2018 in terms of compliance with legal and judicial anthropological principles. In this context, the exhumation records of the cases whose autopsies were performed by the Morgue Department of İzmir Branch of the Forensic Medicine were evaluated. In our study, there were 66 cases; 42 male (63,6%) and 24 female (36,4%). The mean postmortem period was 364,93 days. The highest rate of exhumation reasons was “burials without dead examination-autopsy and inhumation license” with 45,5% (n=30). The bodies were completely skeletonized in 4 (6.1%) cases. It is a team work to remove the corpses and collect the necessary evidence in the process of exhumation. Although each case has its own characteristics, we believe that it is necessary to apply some common principles and to benefit from the knowledge and experience of experts in different fields according to the need, and that the views, suggestions and contributions of forensic anthropology experts will add great value to the investigations.

Key Words: Exhumation, autopsy, forensic anthropology

edilmesi gerekir. Şüpheli bir ölümün araştırılmasında hekim tarafından eksiksiz bir otopsinin yapılması adaletin sağlanması açısından temel bir koşuldur. Anatomik bulgulara ve bilimsel sonuçlara dayanmayan spekülasyonların ve tahminlerin mahkemede yeri yoktur (Celbiş vd., 2004: 55). 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun 215. maddesine göre, defin

ruhsatı alınmadan hiçbir cenaze defnedilemez. Yine aynı Kanun'un 221. maddesinde "Ölü muayenesi yapanlar ölüm sebebinin kazaen veya bir hastalık sonucu olduğuna dair şüphe veya kanaat getirirse ilgili makamı haberdar etmeden ölüm defin ruhsatı veremezler" denilmektedir. Bu doğrultuda, defin ruhsatı vermekle görevli makamların ölümün şüpheli olduğunu değerlendirmeleri halinde, ölüm olayı adli bir boyut kazanacak ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun (CMK) 86. maddesine göre Cumhuriyet savcısının huzurunda görevlendirilen bir hekim tarafından ölünün adli muayenesi yapılarak tıbbi belirtiler, ölüm zamanı ve ölüm nedenini belirlemek için tüm bulgular saptandıktan sonra, buna göre otopsi yapılıp yapılmayacağına ilişkin karar verilecektir. Cesede otopsi yapılmasına karar verilmesi durumunda, CMK'nin 87. maddesinde öngörülen prosedür çerçevesinde otopsi işlemi gerçekleştirilecektir.

Otopside farklı olarak mezar açma, postmortem inceleme için cesedin mezardan çıkartılması işlemidir (Saukko, 2004). Gömülmüş olan bir cesedin mezardan çıkartılmasını gerektiren nedenler; ölü muayenesi-otopsi yapılmadan ve defin ruhsatı düzenlenmeden gömülme, gömülmeden sonra edinilen yeni bilgilerin cinayet kuşkusunu ortaya çıkarması, çeşitli olaylarla ilgili tazminat konusunda sorunlar çıkması, halk sağlığı ile ilgili olaylar, meslek hastalıkları, sigorta veya yanlış tedavi ile ilgili iddialar, ölenin kimliği konusunda kuşku bulunması, ilk otopsi sonuçlarının tartışmalı olması, cesedin mermi gibi çıkarılmamış olan ve delil teşkil edebilecek bir yabancı cisimle gömülmesi, savaş suçlarının araştırılması olarak ayrıntılı şekilde sıralanabilir (Yağmur vd., 2003).

Mezar açma işlemlerine ilişkin temel hukuki prensipler, CMK'nin 87/4. maddesinde "Gömülmüş bulunan bir ceset, incelenmesi veya otopsi yapılması için mezardan çıkarılabilir. Bu husustaki karar, soruşturma evresinde Cumhuriyet savcısı, kovuşturma evresinde mahkeme tarafından verilir. Mezardan çıkarma kararı, araştırmanın amacını tehlikeye düşürmeyecekse ve ulaştırılması da zor değilse ölünün bir yakınına derhâl bildirilir." şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenleme ışığında, herhangi bir süre kısıtlaması olmaksızın mezar açma yoluyla mezardan çıkartılan bir cesede otopsi yapılması mümkündür. Buna karşılık ölüm sonrası çürümeye bağlı olarak meydana gelen morfolojik değişikliklerin, otopsi yoluyla elde edilebilecek bulgu ve deliller üzerinde olumsuz etki yaratabileceği göz önünde bulundurulduğunda, ölüm üzerinde bir şüphe olduğunda vakit kaybetmeksizin bu işlemin yapılması gereklidir.

Uluslararası hukuki düzenlemelere baktığımızda, 1991 tarihli Minnesota Protokolü, mezar açma işlemlerinin bilimsel ve aynı zamanda hukuki esaslara uygun olarak gerçekleştirilmesi için temel prensipleri

ortaya koyan bir kaynak niteliğindedir. Minnesota Protokolü; hukuk dışı, keyfi ve yargısız infaz şüphesi bulunan haller de dâhil olmak üzere, şiddet sonucu meydana gelmiş, ani, beklenmeyen veya şüpheli tüm ölüm hallerinin soruşturulmasına ilişkin yol gösterici kuralları içermektedir. Bu protokolda farklı alanlardaki uzmanların soruşturma aşamasında yapması gerekenler sıralanmış olup, mezar açma ve iskelet kalıntılarının incelenmesine yönelik spesifik bir model otopsi protokolüne de yer verilmiştir.

Adli bir olaya ilişkin olarak yürütülen soruşturmanın seyrini etkileyecek ve hatta aydınlatılmasında etkili rol oynayacak soruların cevaplandırılması, genellikle bir bilim dalının yapacağı inceleme ve analizler ile değil, daha çok multidisipliner bir çalışmanın yürütülmesi ile mümkün olabilmektedir. Adli antropolojik olaylarda da aynı durum söz konusudur (Bulut ve Hızlıol, 2014: 44). Bir antropolojik araştırmanın amaçları ile kısa süre önce ölmüş bir kişinin adli tıbbi incelemesinin amaçları aynıdır. Antropolog ölenin kimliğini, ölüm zamanı ve yerini, ölüm nedenini, ölüm şeklini veya tarzını (cinayet, intihar, kaza veya boğulma) saptayacak bilgileri toplamalıdır. Ancak antropoloğun yaklaşımı, incelenecek materyalin doğasından ötürü değişiklikler gösterir (Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 2008). Bununla birlikte, iskelet incelemelerinde adli antropoloji uzmanının görüş, öneri ve katkıları yapılan incelemeye büyük değer katacaktır.

Adli bir kazıda, iskelet buluntuları ele geçtiği zaman cevap bulması gereken ilk ve en önemli sorular, bunların insana mı yoksa hayvana mı ait olduğu, insan ise antik dönem mi yoksa aktüel mi olduğu ve yine insan kalıntıları ise adli mi yoksa ritüel bir gömü mü olduğu ve adli bir gömü ise mezarda en az kaç kişi olduğudur (Çeker, 2016). Mezar açma işleminin başlangıç aşamasında, mezar ya da cesedin gömülü bulunduğu alan ilk açıldığında elde edilen bulgular, en önemli bulgularıdır. Bu bulguların incelenmesi yoluyla, cesedin insan cesedi olup olmadığı, yaşı, cinsiyeti, fiziksel özellikleri gibi bilgilerin yanı sıra ölüm nedeni ve zamanı ile birlikte gelişigüzel olarak mı, yoksa belirli bir defin işlemi sonrası gömülmüş bir ceset mi olup olmadığı da tespit edilebilecektir. Özellikle birden fazla cesedin gömülü bulunduğu alanlarda, olağan definlerle bir cesedin saklanması amacıyla gömüldüğü adli olayların birbirine karıştırılabilmesi ihtimali vardır. Cesedin yatış pozisyonundan, olağan olup olmadığını anlamak büyük ölçüde mümkündür. Adli olaylarda bu durum büyük önem taşımaktadır. Adli olaylarda, yön ve yatış pozisyonuna her zaman dikkat edilmez. Olağan definlerde yatış pozisyonu, genellikle inançlarla ilgilidir. Bu nedenle olayın adli olup olmadığının belirlenmesinde inanç sistemlerine ait gelenekleri bilmek çok önemlidir (Konyar ve İşcan, 2007). Bu bağlamda, antropologlar tarafından toplumun ölü gömülmesine ilişkin gelenek ve göreneklere ilişkin temel bölgesel farklılıkların tanımlanması,

olayın aydınlatılmasına büyük ölçüde ışık tutabilecektir.

Dünyanın birçok ülkesinde otopsi ve mezar açma gibi işlemlerde hazır bulunan olay yeri inceleme birimlerinde adli antropologlar görev alırken, Türkiye’de bu araştırma ve incelemeler kolluk güçleri tarafından yapılmakta ve kanun gereği ağırlıklı olarak hekimlerden, zaman zaman da adli tıp uzmanlarından görüş alınmaktadır. Oysaki mezar açma işlemleri ile yüzey incelemelerinde kullanılan temel teknikler birbirleri ile benzerlik göstermektedir. Bu anlamda, toprağı iyi bilen ve toprak yapısındaki değişiklikleri kolaylıkla fark ederek, kazıyı yönlendirebilecek olan adli antropologların, mezar açma ve özellikle de açık alanda ceset araştırmasına ilişkin işlemlerde, başından itibaren olay yerinde bulunması büyük önem arz eder. Minnesota Protokolü’nün “Öngörülen İskelet İncelemesi” başlıklı bölümünde de, eğitimsiz kişiler tarafından mezar açma işlemi yapılmasının yasaklanması gerektiğine vurgu yapılmakta, antropolog bilirkişilerin mezarın açılışından başlamak üzere işlemleri yürütmek ve denetlemek için sahada bulunması gerektiği bildirilmektedir (Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 2008).

Adli kazılarda toprak yapısı, bu yapıdaki bozulmalar ve tafonomik süreçlerin tespiti büyük önem taşır. Bu tür tespitler, ancak kazı deneyimi bulunan uzman kişiler tarafından yapılabilir. Bunun yanı sıra, buluntuların topraktan çıkartıldıktan sonraki süreçte maruz kalabileceği etkileri azaltmak da yine uzman kişilerden yardım alınarak sağlanabilir. Keza iskelet kalıntılarının analizinde parçalanma, yanma ve ayrışma durumlarının triyajdaki yerinin belirlenmesi için adli antropoloğun yorumu önemlidir (Dinçarslan, 2017). Günümüzde özellikle cinayete kurban gittiği düşünülen yanmış bir bireyin kalıntıları incelenirken bireyin yatış pozisyonu, yakılma işlemi sırasında bireyin yumuşak dokularının bulunup bulunmadığı, bireyin öldükten hemen sonra mı, yoksa aradan belli bir süre geçtikten sonra mı yakıldığı, yakılma işlemi sırasında oluşan sıcaklık derecesi, ateşe ilişkin belli bir odak merkezi bulunup bulunmadığı ya da yakma işleminin tüm vücuda yayılmış yanıcı bir madde tarafından mı oluşturulduğu vb. gibi sorulara antropoloji bilgileri zemininde cevap aranır (Güleç, 2017).

Bilimsel esaslara uyulmaksızın gerçekleştirilen mezar açma işlemleri, hedeflenen amaca ulaşmaktan ziyade, işlemin yapılmasını gerektiren soruşturma, kovuşturma veyahut davayı farklı bir tarafa yönlendirip telafisi imkânsız sonuçlara neden olabilir. Bunun dışında yine protokol ve uluslararası standartlar ile bilimsel esaslara uygun olmayan bir mezar açma işlemi, ülkemizin Avrupa İnsan Mahkemesi gibi uluslararası yargı organları önünde tazminata mahkûm edilmesine ve hukuk sistemimizin güvenilirliğinin sorgulanmasına yol açabilir.

Bu çalışma ile alanında yol gösterici en önemli belge

olarak nitelendirilen ve Adalet Bakanlığı’nın 20/02/2015 tarihli genelgesi ile iç hukukta da yol gösterici bir kaynak olarak kendisine yer edinen “Minnesota Protokolü” ve Türk Hukuk sisteminde yer alan başta 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu’nu olmak üzere ulusal hukuki mevzuat bağlamında Adli Tıp Kurumu İzmir Grup Başkanlığı Morg İhtisas Dairesi’nce otopsileri yapılan İzmir ve çevre il-ilçe Cumhuriyet Başsavcılıkları ya da Ceza Mahkemelerince gerçekleştirilen mezar açma işlemlerine ilişkin değerlendirmelerde bulunularak, mevcut düzenlemeler dâhilinde adli antropoloji prensipleri doğrultusunda, bu işlemlerin uygulanışındaki eksikliklerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Türkiye’de Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü’nün verilerine göre, 2011-2018 yılları arasında ceza soruşturma ve kovuşturmaları kapsamında 260 adet mezar açma işlemi gerçekleştirilmiştir (T.C. Adalet Bakanlığı, 2019). Bu çalışma kapsamında Adli Tıp Kurumu İzmir Grup Başkanlığı Morg İhtisas Dairesi bünyesinde 2011-2018 yılları arasında mezar açma sonrası otopsi yapılan 66 olgu hakkında, işlem sırasında düzenlenen tutanaklar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede olguların cinsiyetleri, yaşları, mezarın açılma nedenleri, mezarda kalma süreleri, işlem sırasında hazır bulunan bilirkişilerin uzmanlık alanları, iskelet kalıntılarda antropolog bilirkişiden faydalanılıp faydalanılmadığı, işlem sırasında görüntü kaydı yapılıp yapılmadığı, ölenin yakınlarının haberdar edilip edilmediği, mezarlardan toprak örneği alınıp alınmadığı, mezarların açılış yöntemleri ve bu bağlamda işlemlerin ulusal ve uluslararası mevzuatın gerektirdiği düzenlemeler ile temel antropoloji prensiplerine uygun olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği incelenmiştir. Araştırmamızda, işlemlerin hukuki boyutunun öne çıkarılması nedeniyle, mezar açma işlemi sonrasında gerçekleştirilen otopsiler ve bunların sonuçları incelemeye dâhil edilmemiş, mevzuatta yer alan düzenlemelere yönelik eksikliklere ilişkin, bilimsel esaslar doğrultusunda, uygulama yoluyla giderilebilecek önerilerde bulunulmuştur.

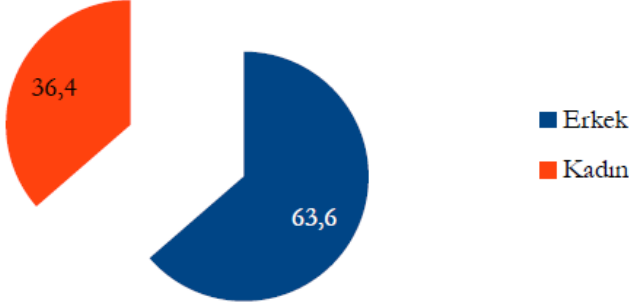
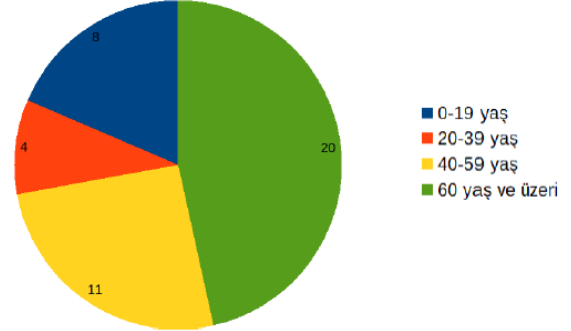
Sonuçlar SPSS 20.0 istatistik programı kullanılarak değerlendirilmiş, istatistiksel veriler tablolar ve grafikler halinde düzenlenmiştir.

Bulgular

Çalışma kapsamında elde edilen 66 adet tutanağın 2011-2018 yılları arasında mezar açma işlemi gerçekleştirilen olgulara ilişkin tutanaklardan oluştuğu bilinmektedir. Tutanakların tamamında cesetlerin cinsiyetlerine yer verildiği görülmekte olup, bunlar arasında %63,6 (n=42) erkek, %36,4 (n=24) kadın cesedi bulunduğu anlaşılmaktadır (Grafik 1). Mezarların açılmasına ihtiyaç

Tablo 1. Olguların mezar açılma nedenlerine göre dağılımı

	n	%
Şüpheli Ölüm ve Zehirlenme İddiası	23	34,8
Ölü Muayenesi-Otopsi Yapılmadan ve Defin Ruhsatı Düzenlenmeden Gömülme	30	45,5
Hekim Hatası ve İhmal İddiası	13	19,7
Toplam	66	100

Grafik 1. Olguların cinsiyete göre dağılımı**Grafik 2.** Olguların yaş aralıkları dağılımı

duyulma nedenleri arasında “Ölü Muayenesi-Otopsi Yapılmadan ve Defin Ruhsatı Düzenlenmeden Gömülme” şeklindeki neden %45,5 (n=30) ile ilk sırada bulunmaktadır (Tablo 1).

Mezardan çıkartılan cesetlerin yaş aralıklarının, 1 yaşından küçük vakalar “0” ile belirtilmek suretiyle; 23 olguda cesetlerin doğum tarihlerine yer verilmemesi nedeniyle, tespit yapılan 43 olguda yaş ortalaması erkeklerde 46,88 (SS: 27,4), kadınlarda 57,18 (SS: 29,2) olup, genel yaş ortalaması 50,95 (SS: 28,3) olarak bulunmuştur. Bu itibarla 0 yaşından 98 yaşına kadar uzanan geniş bir yaş aralığı mevcuttur (Grafik 2).

İnceleme konusu tutanaklardan 61 olguda ölüm ve mezarın açıldığı tarihin her ikisine birden yer verildiği görülmekte olup, belirtilen ölüm tarihleri ve mezarların açıldığı tarihler esas alındığında, aynı gün mezar açma işlemi yapılan olgular “0 gün” olarak belirtmek suretiyle, cesetlerin mezarda kalmaları süreleri 1-6944 gün arasında değişkenlik göstermektedir. Ortalama postmortem süre 364,93 gün (SS: 1219,9) olarak hesaplanmıştır (Tablo 2). Mezarda kalma süreleri ve olgu sayıları incelendiğinde mezarda kalma sürelerinin uzaması ile olgu sayıları arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir.

Çalışma kapsamında incelenen olgulardan, 65’inde (%98,5) cesedin “mezarlıkta” bulunduğu, 1’inde (%1,5) ise mezarlık dışında “açık alanda” gömülü olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra olgulardan 63’ünde

Tablo 2. Mezarda kalma sürelerinin dağılımı

	n	%
0-10 Gün	18	29,5
11-30 Gün	14	23
31-60 Gün	4	6,6
61-180 Gün	11	18,0
180 gün ve üzeri	14	22,9
Toplam	61	100

(%95,5) işlem kazma-kürek gibi geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilirken, 3’ünde (%4,5) iş makinesi kullanıldığı; olgulardan yalnızca 1’inde (%1,5) işlem öncesi kazı bölgesinin fotoğraflanması, mezarın yerinin tespiti ve krokilerin hazırlanması, kazı ekibi ve işleme katılacak bilirkişilerin belirlenmesi ile bilgilendirme yapılması şeklinde ön çalışma yapıldığı, 65’inde (%98,5) herhangi bir ön çalışma yapılmadığı anlaşılmaktadır. Yine tutanakların yalnızca 12’sinde (%18,2) cesedin çıkartıldığı anda mezarın fiziksel durumu ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilirken, 44’ünde (%66,7) bu hususta hiçbir bilgiye yer verilmediği, 10’unda (%15,2) ise kısa gözlemlerden oluşan yetersiz bilginin bulunduğu görülmektedir. Tutanaklarda, “şüpheli ölüm” iddiaları dışında, salt “zehirlenme” iddiasına dayalı 2 (%3) olguda mezar açma işlemi gerçekleştirildiği ve tüm olgulara bakıldığında 66 olgudan 14’ünde (%21,2) toprak örneği

Tablo 3. Bilirkişilerin uzmanlık alanları

	n	%
Adli Tıp Uzmanı	24	38,7
ASM Hekimi	22	35,5
TSM Hekimi	7	11,3
Diğer	5	8,1
Hekim Katılmamış	4	6,4
Toplam	62	100

alındığı, diğer 52'sinde (%78,8) toprak örneği alınmadığı, münhasıran zehirlenme iddiası bulunan 2 olgudan, 1'inde (%50) toprak örneği alındığı, diğerinde (%50) toprak örneği alınmadığı belirlenmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen tutanaklarda, olgulardan 4'ünün (%6,1) tamamen iskeletleşmiş olduğu, 62'sinde ise (%93,9) ise cesetlerin vücut bütünlüğünü koruduğu veya büyük ölçüde yumuşak dokuların bulunduğu tespit edilmiştir. Yalnızca kemik buluntuların olduğu olgular da dâhil olmak üzere, hiçbir tutanakta işlem sırasında “adli antropolog” veya “tıp mesleği mensupları dışında” herhangi bir bilirkişi bulundurulmadığı anlaşılmalıdır. Birlikte, temin edilen tutanaklardan bilirkişi doktorların uzmanlık alanına yer verilen 62 olgudan hareketle yapılan incelemede, bilirkişilerden 24'nün (%38,7) Adli Tıp uzmanı olarak görev yaptığı, 22'sinin (%35,5) Aile Sağlığı Merkezlerinde, 7'sinin (%11,3) Toplum Sağlığı Merkezlerinde görevli pratisyen hekimler olduğu, 5 (%8,1) olguda da hekimlerin devlet hastanelerinde veya Sağlık Grup Başkanlıkları bünyesinde çalışan pratisyen hekimler oldukları, 4 (%6,4) olguda ise işlem sırasında herhangi bir doktorun hazır bulunmadığı görülmüştür (Tablo 3).

İnceleme yapılan olgulardan, işlem sırasında 55'inde (%83,3) görüntü kaydının yapıldığı, 11'inde (%16,7) yapılmadığı; mezar açma işlemi sırasında olgulardan 53'ünde (%80,3) ölenin yakınlarının hazır bulunduğu, 13'ünde (%19,7) ölenin herhangi bir yakınının mezardan çıkarma işlemine eşlik etmediği ve eşlik etmeme nedeni ile ilgili bir bilgiye tutanaklarda yer verilmediği; mezardan çıkartılan cesetlerden 17'sinde (%25,8) ceset üzerinde ilk aşamada herhangi bir ölü muayene işlemi yapılmadığı doğrudan klasik otopsi işlemi yapıldığı, 49'unda (%74,2) ise işlemin yapıldığı mahalde, hastanede veya soruşturma-kovuşturma makamlarınca uygun görülen farklı bir yerde otopsi öncesi ölü muayene işlemi yapıldığı, ölü muayene işlemi yapılan 49 olgudan 22'sinde (%44,9) ise incelemenin cesedin mezardan çıkartıldığı andaki görüntüsünü belirtmekle yetinen oldukça sınırlı bilgilerden oluştuğu, 27'sinde (%55,1) daha ayrıntılı bilgilere yer verildiği görülmüştür.

Tartışma

Mezar açma işlemi, ceza soruşturma veya kovuşturması sırasında sık uygulanmayan, oldukça önemli bir işlemdir. Adli olaylarda mezar açma işlemi gerektiren nedenler çok farklı olmakla birlikte, işlem sırasında yapılacak tespitler ve elde edilecek deliller, sonraki aşamalarda mezar açmayı gerektiren adli olayın aydınlatılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Çalışmamızda mezar açma nedenleri arasında “ölü muayenesi-otopsi yapılmadan ve defin ruhsatı düzenlenmeden gömülme” şeklindeki neden, 30 (%45,5) olgu ile ilk sırada bulunmaktadır. Bu başlık altında, yetkili kurumlara gerekli bildirimler yapılmadan ve defin ruhsatı düzenlenmeden gömülen, başlangıçtan itibaren adli bir olgu niteliği taşıdığı halde ölü muayene ya da otopsi işlemi gerçekleştirilmeden gömülen ve mezarlık dışında bir alanda gömülü bulunduğu tespit edilen olgular birlikte değerlendirilmiştir. Bu konuda farklı nedenler bildiren çalışmalar mevcuttur. Mezar açma işlemi gerektiren nedenler, Ankara'da yapılan bir çalışmada, “devam eden dava nedeniyle mahkemenin talebi (%34,6) (Demirel vd., 2006: 53-57), Trabzon'da yapılan çalışmada; “devam eden soruşturma nedeniyle kesin ölüm nedeninin tespiti amacıyla savcılık talebi” (%23) (Birincioğlu vd., 2009: 11-17), Konya'da yapılan bir çalışmada “adli olgunun ihbar edilmeden defin ruhsatı düzenlenmesi” (%28,6) (Demirci vd., 2008: 63-68), Bursa'da yapılan bir çalışmada da “izinsiz gömülme (%40,28) (Gök vd., 2013: 55-60) ve Akyıldız ve ekibi tarafından yapılan bir çalışmada (Akyıldız vd., 2006: 6-11) “aile üyelerinin ölüm nedeni hakkında şüphelerinin bulunması ya da doktorun görevini ihmalle suçlanması (%23) olarak saptanmıştır. Diğer çalışmalarla birlikte bir değerlendirme yapıldığında; genel olarak ceza soruşturma ve kovuşturmalarında mezar açma işlemine sebebiyet veren en önemli nedenin, çalışmalarda farklı isimlendirilmekle birlikte, “kesin ölüm sebebinin tespiti” ile “olayın adli bir olay olup olmadığı” değerlendirilmesi nedenine dayandığını söylemek mümkündür.

Yaptığımız incelemelerde mezarda kalma süreleri ve olgu sayıları incelendiğinde, mezarda kalma sürelerinin uzaması ile olgu sayıları arasında dikkate değer bir farklılık bulunmadığı görülmüştür. Buna karşılık, Bursa'da yapılan bir çalışmada mezarda kalma süreleri arttıkça olgu sayılarında azalma olduğu belirlenmiştir (Gök vd., 2013). Bunun anlamı, Bursa'daki çalışmada mezarın açılmasını gerektirecek nedenlerin, genel olarak erken dönemde adli mercilere yansıtıldığı ya da bu hususta kendiliğinden harekete geçildiği şeklinde yorumlanabilir.

Mezar açma işlemine başlamadan önce, herhangi bir karışıklığa neden olmamak ve elde edilecek bulguların daha sağlıklı olması adına, ölen kişinin açık kimlik

bilgileri, fiziki özellikleri ve ölüm nedeni gibi ayrıntılı bilgiler temin edilmeli, CMK'nin 87/4. maddesi de dikkate alınarak mümkünse işlemde haberdar edilen ölünün yakınları da hem aleniyet hem de ölen kişinin kimlik tespitinin sağlanması bakımından işlemde hazır bulundurulmalıdır. İşlem öncesi olaydan haberdar edilen yakınların, buna ilişkin itirazları bu aşamaya kadar sonuçlandırılmalıdır¹. Çalışmamızda 13 (%19,7) olguda ölenin herhangi bir yakının mezardan çıkarma işlemine eşlik etmediği ve eşlik etmeme nedeni ile ilgili herhangi bir bilgiye tutanaklarda yer verilmediği görülmektedir. Bunun yanı sıra bu tür işlemlerde aleniyetin sağlanması ve sonradan ortaya çıkan bazı iddiaların çürütülebilmesi açısından büyük önem taşıyan ve Kanun'un 87/5. maddesinde yer alan "Yukarıdaki fıkralarda sözü edilen işlemler yapılırken, cesedin görüntüleri kayda alınır." şeklindeki emredici düzenlemeye rağmen, tutanaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda, 11 (%16,7) olguda herhangi bir görüntü kaydı yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışma kapsamında elde edilen verilerde, 3 (%4,5) olguda mezarın açılışı sırasında iş makinesi kullanıldığı belirlenmiştir. İş makinelerinin kullanımı, geniş arazilerde araştırma sürecini hızlandırmak açısından kabul edilebilir olsa da, özellikle mezarlık içerisinde yer alan bir cesedin çıkartılması işlemi esnasında iş makinesi kullanımı, cesedin zarar görmesi veya mezar içerisinde bulunan diğer delillerin kaybolması gibi olumsuz sonuçlara neden olabilir. Bu tür işlemlerde iş makineleri kullanan kişilerin profesyonel olmaları, ayrıntıların gözden kaçırılmaması anlamında büyük önem taşımaktadır.

Genellikle bir süre önce gömülmüş olan cesetten elde edilebilecek bilgiler sınırlıdır. Bu bilgiler mezarın bulunduğu yere ilişkin çevresel faktörler ve iklim koşulları ile de bağlantılıdır. Bu bağlamda, işlem sırasında mezarın fiziksel özellikleri, bölgenin iklim koşulları, toprak yapısı, mezarın içerisinde su varsa, su seviyesi gibi bilgilere tutanakta yer verilmesi, işlem sonrası ölüm nedeninin tespiti için yapılacak ayrıntılı incelemelere yol gösterici olması açısından oldukça büyük önem arz etmektedir. İnceleme konusu tutanaklardan yalnızca 12'sinde

(%18,2) cesedin çıkartıldığı anda mezarın fiziksel durumu ile ilgili "...mezarın üzerindeki ve kazıdıkça dışarıya atılan toprağın dağınık, kolayca atılmasının mümkün, yumuşak, sertleşmemiş özelliklerde olduğu görüldü.", "...mezar üzerinde yaklaşık 30 cm uzunluğunda toprak birikintisi olduğu, toprak birikintisinin üzerinde kuru otların var olduğu,toprak kazıldıktan sonra yaklaşık 80 cm derinlikte taş tabakasının olduğu görüldü. Taşlar kaldırılınca cesede ulaşıldı." veya "mezar yarım metre açıldığında mezar içerisindeki gömülme tarihinin eski olması nedeniyle çürümüş kahverengi renkte tahtaların olduğu, toprak kazıldııkça mezarlığın üstünde bulunan tarladaki ağaçlarının köklerinin bulunduğu, mezarın tam derinliğinin 1 metre olduğu görüldü." şeklinde ayrıntılı bilgilere yer verilirken, kalan olgularda bu tür bilgilere hiç yer verilmediği veyahut tutanaklarda yer alan ifadelerin mezarların yerini tarif eden kısa gözlemlerden oluşan yetersiz bilgilerden ibaret olduğu görülmektedir.

Özellikle ağır metaller gibi bazı toksik maddeler, gömülmüş cesette uzun süre kalabilir ve mezar açma sonrası yapılacak incelemeler sonunda saptanabilir. Barbitüratlar gibi organik kimyasallar ceset gömüldükten yedi yıl sonra bile tespit edilebilir (Saukko, 2004). Yapılan bir çalışmada, iki hafta sonra gerçekleştirilen mezar açma işlemi neticesinde, ölüm nedeninin siyanür zehirlenmesi olduğu belirlenmiştir (Nurhantari vd., 2017). Cesette bulunan herhangi bir toksik maddenin tespiti için işlem sırasında, mezarın üzerindeki, mezarlığın diğer bölgelerindeki ve cesedin altı da dâhil olmak üzere dört yanındaki topraktan, kefinden, varsa tabuttan ve eğer mezar içerisinde su bulunuyorsa bu sudan örnekler alınmalıdır. İnceleme konusu olgulardan, yalnızca 14'ünde (%21,1) toprak örneği alınmış olması ve zehirlenme iddiası bulunan cesetlerde dahi toprak örneği alınmadığının tespit edilmiş olması, özellikle ölüm nedeninin belirlenmesi noktasında hatalara neden olabileceğini düşündürmektedir. CMK'nin 89. maddesinde yer alan "Zehirlenme şüphesi olan hâllerde organlardan parça alınırken, görünen şekli ile organın tahribatı tanımlanır. Ölümde veya başka yerlerde bulunmuş şüpheli maddeler, görevlendirilen uzman tarafından incelenerek tahlil edilir. Cumhuriyet savcısı veya mahkeme, bu incelemenin, hekimin katılımıyla veya onun yönetiminde yapılmasına karar verebilir." şeklindeki düzenleme uyarınca, soruşturma ve kovuşturmada görev alan hakim veya Cumhuriyet Savcılarının bu tür durumlarda, mezar açma işlemi sırasında da adli tıp uzmanlarını veya bu konuda uzman diğer kişileri görevlendirmelerinin, örneklerin uygun şekilde elde edilmesi, saklanması ve incelenmesi bakımından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

CMK'nin 86. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında yer alan; "Ölünün adli muayenesinde tıbbî belirtiler, ölüm zamanı ve ölüm nedenini belirlemek için tüm bulgular

¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Solska ve Rybicka/Polonya (B.No: 30491/17, 31083/17, 20.09.2018) kararında: Polonya Devlet Başkanı ve eşiyle birlikte çok sayıda üst düzey Polonyalı politikacı ile bürokratin da aralarında bulunduğu doksan altı kişinin 10.04.2010 tarihinde meydana gelen uçak kazasında hayatını kaybettikleri olay sonrasında, ölenlerin yakınları olan başvuruçuların rızaları hilafına, kazada hayatını kaybeden 83 kişinin cesetlerinin mezardan çıkartılması ile tekrar otopsi yapılmasına dair Savcılık makamının kararına ilişkin olarak; başvuruçuların özel hayatları ve aile hayatlarına saygı gösterme haklarının asgari koruma düzeyinden mahrum edildiği, ve kanunun keyfiliğe karşı yeterli güvenceler sunmadığını gerekçe göstererek, Sözleşmenin "Özel ve Aile Hayatına Saygı" başlıklı 8. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (Yıldız, 2019: 455-467).

saptanır.”, “Bu muayene, Cumhuriyet savcısının huzurunda ve bir hekim görevlendirilerek yapılır.” şeklindeki düzenleme ile mezar açma işlemlerinin yasal dayanağını teşkil eden, Kanun’un 87/4. maddesi birlikte değerlendirildiğinde, mezar açma işlemlerinde adli tıp uzmanının bulunmasının yasal bir zorunluluk olmadığı görülmektedir. Buna karşılık uygulamada, mezar açma işlemi sırasında hekimin görevi sadece tıbbi kimlik tespiti olarak değerlendirilmemekte, delillerin toplanmasına katkı sağlaması da beklenmektedir. Bu nedenle, hekimin bu konularda bilgi ve deneyim sahibi olması şart olup, belirtildiği gibi yasal bir zorunluluk olmamakla birlikte, bu beklentilerin karşılanması anlamında mezar açma işlemlerinin adli tıp uzmanı eşliğinde yapılmasının daha uygun olacağı değerlendirilmektedir. Çalışmamızda, tespit yapılabilen 62 olgunun sadece 24’ünde (%36,4) adli tıp uzmanının bu işlem sırasında hazır bulunduğu, 4’ünde (%6,1) işleme herhangi bir doktor ya da farklı uzmanlık alanına sahip bilirkişinin katılmadığı, geri kalan olgularda farklı yerlerde görev yapan pratisyen hekimlerin görevlendirildiği anlaşılmıştır. Demirel ve ekibi tarafından Ankara’da yapılan çalışmada, 52 olgunun 5’inde (%9,6) adli tıp uzmanının bu işlem sırasında hazır bulunduğu belirlenmiştir (Demirel vd., 2006). Bu anlamda, geçen yıllarda bu tür işlemlerde adli tıp uzmanlarının katılımının arttığını söylemek mümkündür.

Çalışma kapsamında inceleme konusu yapılan 1 (%1,5) olgu dışındaki diğer tüm olgularda, cesetlerin mezarlıkta bulunduğu belirlenmiştir. Ancak bu tür işlemler pratikte her zaman mezarlıkta bulunan cesetler üzerinde değil, çoğu zaman kazı yapan işçiler, tesadüfen cesedin gömüldüğü alanda bulunan insanlar ya da olayla ilgili bilgisi bulunan kişilerin ihbarları sonucu da bulunabilir. Bu tür durumlarda cesedin öldürüldüğü yerden farklı bir yere taşınması, parçalanmış olması veya gömülü bulunduğu yerde öldürülmüş olması ihtimallerinin hepsi mevcuttur. Bu tür durumlarda cesedin bulunduğu gömü bölgesinin incelenmesi ve parça şeklindeki kalıntılar ile olay yerindeki diğer delillerin toplanması titiz bir keşif, ön çalışma ve kazı sürecini gerektirmektedir. İnceleme yapılan cesedin açık alanda bulunduğu 1 (%1,5) olguda, yaklaşık bir yıldır kayıp olan şahsa ait cesedin bir evin bahçesinde çarşafa sarılı şekilde bulunduğu belirtilmesine karşın, cesedin bulunduğu yerin güvenlik şeridi içerisine alındığı hususu dışında gömü alanı ile ilgili başkaca bir işaretleme ya da ön çalışma yapıldığına dair mezar açma tutanağında herhangi bir bilgiye yer verilmediği gibi, yasal mevzuata aykırı olarak, ceset polisler tarafından çıkartıldıktan sonra Cumhuriyet Savcısının olay yerine geldiği ve cesedin ölü muayene işlemi için hastaneye nakledilmesinden sonra adli tıp uzmanının işleme katıldığı görülmektedir. Bu olguda, olay yeri ve cesedin durumu ile ilgili ayrıntılı tespitler

içeren bir raporun, olay yeri inceleme görevlilerince hazırlanmış olması mümkün görülmeyle birlikte, soruşturmaların gizliliği kuralı gereğince, bu belgelere ulaşmak mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, cesedin bulunduğu yerden çıkartılması sürecinde belirlenen hususlar, ölüm sebebinin “cinayet” olmasının muhtemel olduğu olgu bakımından, bu aşamada elde edilebilecek delillerin sağlıklı şekilde toplanabilmesi açısından yeterli görülmemektedir.

Gömülmüş cesetlerde, özellikle kemik yapıdaki bazı bulgular uzun yıllar bozulmadan kalabilmekte iken, yumuşak dokulardaki bulgular otolize bağlı olarak kısa zamanda yok olabilmektedir. Bu durum, mezar açma sonrası yapılan otopsilerde, ölüm sebebinin tayininde güçlüğü neden olmaktadır (Demirel vd., 2006: 56). Yine işlemler sırasında, ön çalışma yapılmaması ve mezarın açılması esnasında gerekli hassasiyetin gösterilmemesi, ölüm sebebinin tespiti veya delillerin elde edilmesi noktasında büyük sorun teşkil etmektedir. Kanımızca, bu tür durumlarda kemik buluntuları incelemek için adli antropolog bilirkişilerden faydalanılması gereklidir. İnceleme yapılan olgularda, tutanaklar ışığında tamamen kemikleşmiş olduğu belirlenen 4 (%6,1) olguda, bilirkişi olarak adli tıp uzmanı ile birlikte adli antropolog bilirkişiden de faydalanılmasının, doğru sonuçlar elde edilmesi anlamında daha sağlıklı olabileceği düşünülmektedir.

Bu anlatılanlar ışığında, multidisipliner bir ekip faaliyeti çerçevesinde yürütülmesi gereken mezar açma işlemleri sırasında, özellikle iskelet kalıntılarının bulunduğu olaylarda görev alacak antropologlarla birlikte, farklı uzmanlık alanlarına sahip bilirkişilerden oluşan bir ekibin genel değerlendirmelerini olayın özelliklerine göre ekipte yer alacak diğer uzmanlarla birlikte gerçekleştirmeleri halinde, adli olayı aydınlatmayı sağlayacak bilimsel sonuçlara daha doğru ve daha hızlı ulaşılabilmesinin mümkün olabileceği öngörülmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, gerçek bir ölüm nedeni araştırmasının ana prensipleri, yeterlilik, gerçeklik, tarafsızlık, çabukluk olmalıdır. Bu prensipler, her yasal sisteme uygulanabilir ve yargısız infaz iddiası olan durumlarda dahi yapılacak araştırmaya rehberlik eder (Güzeloğlu, 2008: 203). Mezar açma işlemlerinde başarılı sonuç alınabilmesi için de iyi bir planlama yapılması, ölüm olayının gerçekleşme şekli ve cesedin gömülme süreci ile ilgili olabildiğince fazla bilgiye ulaşılması gereklidir. Cesetler ölüm sonrası olağan definler dışında, cinayet ya da şüpheli bir ölüm olayı sonrasında delillerin yok edilmesi veya gizlenmesi amacıyla ya da toplu mezar oluşturulması amacıyla da gömülebilirler. Bu tür gömülmüş, çürümüş veya iskelet halini almış insan cesetlerini incelemek, gerek cesetlerin durumu gerekse de ölüm olayının üzerinden

geçen zaman ve çevresel koşullar nedeniyle, klasik ölüm sonrası yapılan incelemelerden çok daha zordur. Bu anlamda, adli nitelik taşıyan tüm ölümlü olaylara ilişkin soruşturmalarda olduğu gibi, bu tür olaylarda da cesetlerin incelenmesi ve gerekli delillerin toplanması bir ekip işidir. Bu ekipte yer alan tüm görevlilerin farklı uzmanlıkları ve özel sorumlulukları olmalıdır. Her mezar açma işleminin kendine has özellikleri olmakla birlikte, hepsinde ortak bazı prensiplerin uygulanması yararlı olacaktır.

Öncelikle işlemin yapıldığı hukuki aşama itibarıyla Cumhuriyet Savcısı veya Hâkimin başkanlığında bir ekip oluşturularak planlama ve ön çalışma yapılmalı; bu doğrultuda yalnızca adli tıp uzmanı değil, özellikle iskelet halini almış cesetlerin incelenmesinde adli antropologlar başta olmak üzere, ihtiyaç durumuna göre adli arkeolog, adli odontolog, adli toksikolog, adli entomolog, adli botanist gibi alanlarda da uzman kişilerin bilgi ve tecrübelerinden faydalanılmalıdır. Bu husus, mezar yerlerinin tespit edilmesi, sınırlarının oluşturulması, görüntülenmesi, raporlanması gibi aşamalarda ve mezar içerisinde bulunan ceset kalıntılarının durumlarının saptanabilmesi ile mezardaki diğer delillerin ayrıştırılabilmesi için önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra, ispat kolaylığı ve farklı iddiaların önüne geçilmesi bakımından, işlem sırasında görüntü kaydı alınması, yine delillerin sağlıklı bir şekilde toplanması ve değerlendirilmesi bakımından da, klasik otopsi öncesi ceset üzerinde mevcut haliyle ölü muayene işlemi yapılması, cesedin bulunduğu mezar yerinin dikkatlice incelenmesinden sonra, fiziki ve çevresel koşullar, iklim özellikleri gibi bilgilere tutanakta yer verilmesi de gereklidir. Bu anlamda konuyla ilgili farklı ülkelerdeki araştırmacılar tarafından hazırlanmış farklı otopsi protokolleri bulunmaktadır. Amerikan Patologları Birliği Otopsi Komitesi tarafından hazırlanan Otopsi Rapor Örneği, Avrupa Adli Tıp Konseyi tarafından hazırlanan Medikolegal Otopsi Protokolü veya Avusturalya Viktorya Enstitüsü Adli Tıp Bölümünün önerdiği Otopsi Protokolü gibi belirli başlıklar kullanılarak hazırlanan örneklerde, bazı bulguların gözden kaçmasının engellenmesi, raporun diğer uzmanlar tarafından kolay anlaşılması ve verilerin kategorizasyonu amaçlanmaktadır (Pakiş ve Yayı, 2006: 107-111).

Bu anlamda, ülkemizde de bu tür işlemlerde başta yeknesaklığın sağlanması açısından, otopsi öncesi gerek hâkim ve Cumhuriyet savcıları tarafından gerekse de Adli tıp uzmanları veya işleme katılacak hekimler tarafından uygulanacak bütünsel incelemeye yönelik olarak standart çalışma prosedürlerinin veya formlarının oluşturulması ile uygulamada adli tıp uzmanları ile birlikte başta adli antropologlar olmak üzere, farklı meslek mensuplarından da faydalanılması önerilmektedir.

Teşekkür

Çalışmanın istatistiksel analizinde katkılarını sunan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü araştırma görevlilerinden Sayın Dr. Sibel Önal ve Ayşegül Özdemir'e teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Akyıldız, E. Ü., Kır, Z., Çelik, S., ve Ersoy, G. (2006). Mezar Açma Sonrası Yapılan Otopsilerde Histopatolojik İnceleme Sonuçlarının Analizi. *Adli Tıp Dergisi*, 20(3), 6-11.
- Birincioğlu, İ., Turan, N., ve Yaşar Teke, H. (2009). Trabzon'da Fethi Kabir Otopsileri. *Adli Tıp Dergisi*, 23(2), 11-17.
- Bulut, Ö., ve Hızlıol, İ. (2014). Adli Antropolojik İncelemelerde "Bütünsel Yaklaşım": Multidisipliner Bir Çalışma. *Antropoloji*, 28, 43-66. DOI: [10.1501/antro_0000000302](https://doi.org/10.1501/antro_0000000302)
- Celbiş, O., Aydın N. E., Soysal Z., ve Mızrak B. (2004). Türkiye'de Adli Otopsi Uygulamasındaki Güncel Hukuki Durum. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 11(1), 53-56.
- Çeker, D. (2016). Olay Yeri İnceleme ve Çalışmalarında Adli Arkeolog ve Adli Antropologların Rolü: Kuzey Kıbrıs ve Türkiye'deki Güncel Durum. *Antropoloji*, 32, 13-21. DOI: [10.1501/antro_0000000335](https://doi.org/10.1501/antro_0000000335)
- Demirci, Ş., Doğan, K. H., Erkol, Z., ve Deniz, İ. (2008). Konya'da 2001-2007 yılları arasında gerçekleştirilen feth-i kabir olgularının değerlendirilmesi. *Adli Tıp Bülteni*, 13(2), 63-68. DOI: [10.17986/blm.2008132673](https://doi.org/10.17986/blm.2008132673)
- Demirel, B., Akar, T., Balseven Odabaşı, A., Özdemir, Ç., Bilge, Y., ve Işık, A. F. (2006). Ankara'da 1996-2003 Yılları Arasındaki Feth-i Kabir Olguları. *Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine*, 3, 53-57.
- Diñçarlan, S. (2017). Adli Kazı Teknikleri. *Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine*, 3(1), 16-20.
- Gök, E., Baduroğlu, E., Çetin, S., Fedakar, R., ve Aliustaoğlu, F. S. (2013). Bursa'da Otopsi Yapılan Fethi Kabir Olgularının Değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 39(1), 55-60.
- Güleç, E. (2017). Ölü Yakma Geleneği ve Adli Antropolojiye Adaptasyonu. *Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine*, 3(1), 73-76.
- Güzeloğlu, T. (2008). Birleşmiş Milletler Otopsi Protokolü (Minnesota Otopsi Protokolü). *Adalet Dergisi*, 32, 202-217.
- Konyar, E., ve İşcan, M. Y. (2007). Adli Gömüler: Ayrım ve Belirleme. *Adli Bilimler Dergisi*, 6(1), 53-63.
- Nurhantari, Y., Surya Putra Pidada, I. B. G., Widagdo, H., Suhartini, S., ve Riyantingtyas, L. (2017). Cyanide in a Fatal Herbal Drink: An Exhumation Case Study. *International Journal of Medical Toxicology & Forensic Medicine*, 7(4), 231-234. DOI: [10.22037/ijmtfm.v7i4\(Autumn\).18251](https://doi.org/10.22037/ijmtfm.v7i4(Autumn).18251)
- Pakiş, I., ve Yayı, N. (2006). Adli Otopsilerde Standardizasyon Amaçlı Farklı Otopsi Protokollerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine*, 3(1), 107-111.
- Saukko P., ve Knight, B. (2004) *Forensic Pathology (3rd Ed)*. London: CRC Press. DOI: [10.1201/b13642](https://doi.org/10.1201/b13642)

- T.C. Adalet Bakanlığı. (2019). *Adli İstatistikler 2018*. Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü. www.adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/1982019170455istatistik2018.pdf adresinden edinilmiştir (Son Erişim: 17.12.19).
- Türkiye İnsan Hakları Vakfı (2008). Birleşmiş Milletler Hukuk Dışı, Keyfi ve Yargısız İnfazların Önlenmesine ve Soruşturulmasına İlişkin El Kılavuzu Minnesota Protokolü. *Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları - 51*. İstanbul: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları. www.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2015/04/minnesota-protokolü.pdf adresinden edinilmiştir (Son Erişim: 17.12.19).
- Yağmur, F., Körükçü, M., ve Hancı, H. (2003). Gömülmüş Cesetlerin İncelenmesi. *STED*, 12(4), 146-151.
- Yıldız, C. (2019). Ölünün Mezardan Çıkarılmasına Yönelik Tedbir Kararları Bakımından Taraf Devletlere Tanınan Takdir Hakkı Marjı Daralıyor mu? Solska ve Rybicka/Polonya Kararı. *Fasikül Hukuk Dergisi*, 11(111), 455-467.